

FILOSOFIJOS ISTORIJS KLAUSIMAI

L. DEGĖSYS

PAŽINTINIS ASPEKTAS D. SANTAJANOS FILOSOFIJOJE

1.

Nemaža filosofijos krypčių pripažįsta objektyviosios realybės egzistavimą. Šis momentas ypač akcentuojamas XX amžiaus filosofinėse sistemose. Nuoseklios materialistinės pasaulėžiūros skaitytojui, ko gero, keistoka atrodo tai, kad, priėmusios šį postulatą, teorijos ima pretenduoti į „realizmo“ (suprask, „materializmo“) statusą. Vargu ar reikia įrodinėti, kad be galo bendras „objektyviosios realybės pripažinimo“ konstruktas suponuoja labai jau įvairias interpretacijas, ypač gnoseologines. Metodologiniu atžvilgiu akivaizdu, kad nepriklausomų nuo sąmonės objektų pripažinimas dar neimplikuoja nei materialistinės koncepcijos, nei pasaulio vieningumo idėjos.

Amerikiečių filosofijos kontekste realizmas pasireiškia kaip mėginimas racionalizuoti sveiku protu pagrįstą tikėjimą objektyvaus pasaulio egzistavimu. Tačiau čia nematoma principinio skirtumo tarp išorinio ir sąmonei duoto objekto: tas pats objektas vienu santykiu vienoks, kitu — kitoks. Pavyzdžiui, V. Džeimso koncepcijoje sąmonė ne idealų, o daiktai — ne materialūs; fizinis ir psichinis momentai tos pačios kokybės — tai „grynos patirties“ elementai.

Susiformavusi kaip opozicija amerikiečių neorealizmui, kuris iš esmės sutapatino materialų ir idealų momentus pažinime, kritinio realizmo kryptis priima objektyvios realybės postulatą, bet atmets pagrindinį neorealizmo principą — gnoseologinio monizmo principą, pasireiškiantį subjekto ir objekto tapatybe, kur materialybė ir idealybė nėra kokybiškai skirtingos, o tereiškia išorinio santykio rūšį ir skiriasi tik funkcionaliai. Suprantama, kad materialistinių kritinio realizmo aspiracijų nepatenkina nei subjektyvus idealistinis J. G. Fichtės subjekto-objekto sutapimas, nei hėgelinė racionalistinė redukcija — idealaus ir realaus pasaulio racionalus (idealus) sutapimas. Jie ne be pagrindo teigia, kad būties pradmenyse nėra metafizinių pagrindų — principų, racionalizuojančių pasaulį. Antra vertus; intuityviai jaučiama, jog pažinimo procese neįmanoma pasiekti subjekto ir objekto absoliutaus tapatumo, nes mąstymas — tai subjekto veiklos forma. Tačiau tai nepakankamas pagrindas tikrovei iškelti kaip priešybę pažinimą.

Šiame kontekste išsiskiria D. Santajanos (George Santayana, 1863—1952) veikalai. Jo filosofinėje sistemoje kriticizmo (skepticalizmo) ir esmės koncepcijos pasireiškia kaip spekuliatyvios teorijos, kuriomis mėginama realizuoti gnoseologinio monizmo principą — pažinimo pagrindu suvienyti, redukuoti iš esmės pliuralistinę, daugiamodalinę sistemą, kurią sudaro keturios būties sritys: Materijos, Esmės, Tiesos ir Dvasios. Jo būties sritys nuolat įgyja simboliškumo, netgi nerealamo, neegzistavimo tikrovės atžvilgiu aspektus. Atsisakęs hėgelinės racionalistinės redukcijos, D. Santajana atmeta ir subjektyviosios bei objektyviosios dialektikos sutapimo principą, o spekuliatyvus loginis būties sričių pagrindimas pasirodo esąs aiškiai nepakankamas pažinimo problemoms spręsti. Antra vertus, mėginimas atskleisti savaiminius sistemos vystymosi aspektus, pateikti teorijos vidinę dialektiką naujai iškelia subjekto ir objekto santykio, idealybės, tiesos kriterijaus ir kitas tradicines gnoseologines problemas. Pažinimo teorijos kontekste naujai atsiskleidžia ir kriticizmo (skepticalizmo) bei esmės kategorijos.

2.

Skepticalizmo principas filosofijos istorijoje turi savo galias tradicijas. Dar skeptikai skelbė, jog abejoja galimybe pažinti objektyvią tikrovę, todėl ragino susilaikyti nuo sprendimų. R. Dekarto *de omnibus dubitandum* teigė abejojimą visa kuo ir kartu įrodinėjo mąstymo akivaizdumą. Savo ruožtu D. Santajanos skepticalistinė-prolegomeninė teorija¹ filosofiniame istoriniame kontekste yra gana ryškus Dekarto sistemos analogas, ypač formalioju-loginiu aspektu: indukcine analize ieškoma pagrindinio (pradinio) principo, kad vėliau deduktyviai būtų galima sukonstruoti pažintinę sistemą (aišku, kad tokioje sistemoje elementai eksponuojami du kartus — analitinėje ir sintetinėje dalyse — skirtinguose kontekstuose). D. Santajana skepticalistinėje teorijoje sprendžia metodologinę pažinimo galimybės ir jo pagrįstumo problemą. Neradęs pradinio kriticizmo principo, tiksliau, neradęs galimybės teoriškai jį pagrįsti, atmetęs ir spinozinį dievybės, ir kartezinį mąstymo akivaizdumą, D. Santajana neatsisako skepticalizmo kaip metodologijos, suvokdamas jį kaip būtinybę išvalyti, išgryninti mūsų pažinimą. Skepticalizmas atsiskleidžia kaip kompleksinė, t. y. fenomenologinė, loginė, gnoseologinė redukcija.

Taigi „nėra pradinio kriticizmo principo“². Nėra pradinių mąstymo principų-dėsnių, kurių laikosi gamta, todėl beprasmiška primetinėti mūsų teorijas gamtai ir laukti, kad ji joms paklustų. Priešingai, reikia stengtis „redukuoti mūsų konvencijas į faktus, kuriais jos remiasi <...> šitaip apvalant sąmonę nuo savavališkų ir klystinių sprendimų“³. Ir ne todėl, kad faktai savaime — neabejotini ar tiesioginiai labiau negu mūsų suvo-

¹ Žr. Santayana G. *Scepticism and Animal Faith*.— New York, 1924.

² Ten pat, p. 1.

³ Ten pat, p. 3.

kiniai ir sprendimai, ir ne teorinis samprotavimas, bet pats faktų buvimas (galimybė redukuoti teorijas į faktus) pagrindžia kriticismo galimybę. Antra vertus, faktų ir jų reikšmės pažinime pripažinimas dar nepaaiškina klaidų bei skirtingų vertinimų. Matyt, pažinime yra subjektyvūs interpretaciniai momentai, kuriuos būtinai reikia iširti. Reikia vystyti skepticizmą dėl pažinimo tikrumo, „siekiant apvalyti protą nuo iliuzijų“⁴. Tai nereiškia, kad skepticizmas siūlo atsisakyti idėjų, jis stengiasi išvengti jų interpretacijos erdvės ir laiko požiūriu: „Idėjos tampa įsitikinimais (beliefs) <...> kai įtikina mane, kad jos žymi daiktus <...>“⁵. Šis procesas susijęs su kūniška (gyvūniška) reakcija į tos idėjos objektą. Suprantama, jog tokios reakcijos sunkoka išvengti, bet šiuo atveju D. Santajana akcentuoja kaip tik redukcinių, skepticistinių momentą: prielaida apie mąstanciojo egzistavimą iškreipia tikrovės vaizdą, todėl mąstyme būtinai reikia atsiriboti nuo šio aspekto.

Tuo redukcinė skepticizmo funkcija nesibaigia: panaikinus savimonės iliuziją, pašalinus intuityvų tikėjimą aplinka, praeitimi ir ateitimi, išnyksta ir būtinybė nagrinėti reiškinį jam kintant. Vadinasi, redukuojant reiškinius iš erdvės, laiko, judėjimo parametrų, jie tampa „judėjimo vaizdais ir įvykių idėjomis“. Reikia atsisakyti bet kokio suinteresuotumo, „nieko nesigailėti, nebijoti, nesiekti“⁶. Skepticizmo uždavinys yra atsisakyti tikėjimo balasto. Taręs, kad daiktas egzistuoja, aš jau hipostazuju duomenį (datum), įstatau jį į tikėtinus — erdvės, laiko etc.— santykius, kurie nėra jam imanentiški. Tikėjimas egzistencija pagrįstas gyvūniška nuostata. Juk kaip tik gyvūnai kiekvieną jutimo ar vaizduotės duomenį traktuoja substancialiai — kaip veikėją pasaulyje. Tik remiantis skepticistine redukcija, imanoma atsisakyti tikėjimo egzistencija: „Duomuo nustoja būvęs reiškiniumi <...>, nes neimplikuoja jokios pasirodancios substancijos, nė proto, kuriam pasirodo“⁷.

Aišku, kad skepticizmas (gryna forma) negali egzistuoti (jis atsiranda kaip redukcija iš gyvūniško tikėjimo ir be jo redukuotų viską, taip pat save). Tolesnėje skepticizmo eksplikacijoje galima išvelgti pažinimo proceso dialektiką: skepticizmas naikina gyvūniško gyvenimo dimensijas (praturtindamas būti esmės sritimi), bet be jo neegzistuoja, savo ruožtu gyvūniškas pasaulis gryną skepticistinę intuiciją papildoma erdvės, laiko ir kitais (tiesa, neesminiais) gyvenimiškais ryšiais. Taigi skepticistinė redukcija, užuot suvienijusi pasaulį, pagrindžia dualistinę pažintinę koncepciją. Iškelta subjekto-objekto netapatumo prielaida implikuoja egzistencijos ir esmės alternatyvą: yra „egzistencija <...> pažymėti tokieai būčiai, kurią, kai ji kinta, sąlygoja išoriniai santykiai“⁸, tai „sritis, kuri yra atvira tik gyvūniškam tikėjimui“⁹, todėl sunkiai apibrėžiama teoriškai, ir yra

⁴ Ten pat, p. 10.

⁵ Ten pat, p. 16.

⁶ Ten pat, p. 30.

⁷ Ten pat, p. 39.

⁸ Ten pat, p. 42.

⁹ Ten pat, p. 43.

„proto idėja, arba sąmonės objektas, arba patyrimo faktas“¹⁰, kurie neegzistuoja.

Todėl D. Santajana teigia, jog galima „vartoti žodį egzistencija <...> žymint ne intuicijos duomenis, bet faktus ar įvykius, kuriuos galima tikėti esant gamtoje“¹¹. Šiuos faktus savo ruožtu autorius suskirsto į intuicijas arba sąmonės reiškinius bei fizinius daiktus ir įvykius, transcendentiškus intuicijos duomenų atžvilgiu. Taigi į vieną, tai yra egzistencijos sritį patenka idealūs ir materialūs reiškiniai, kuriuos D. Santajana laiko vienodai realiais. Šiuo atveju jam svarbesnis momentas — nepriklausomas egzistavimas. Dar daugiau: „egzistencija jokių būdu negali būti duota intuicijoje“¹², ji nepasiekiamo iš intuicijos. Priešingai, intuicija fiksuoja duomenis, kurie yra neegzistuojantys. Taigi intuicijos buvimas sudaro galimybę neegzistuojantiems duomenims realizuoti bei jų statusui nusakyti. Antra vertus, „siekiant grynos būties intuicijos, būtina reikia pakilti virš egzistencijos jausmo“¹³. Matome, kad gana sudėtinga pažinimo proceso ekspliciacija kartu yra nerezultatyvi: mėginimas suvienyti, gnoseologiskai redukuoti būtį neskatina jos pažinti: intuicijos pagrindas yra egzistencija, bet perėjimas į egzistenciją yra išėjimas už esmės srities ribų, taigi esmės atsisakymas, ir, antra vertus, esmės pažinimas yra pagrįstas egzistencijos redukcija. Šiuo atveju svarbesnis yra kitas momentas. Skeptišką redukciją čia pasiekia savo kulminaciją: aptinkamas gyvūniškas tikėjimas — tas teoriškai neįrodomas pradinis principas, pagrindžiantis pažinimo galimybę ir prasmę. Dar daugiau: „redukavus visus daiktus ir visus išorinius santykius į jų vidinę būtį, kitaip sakant, į jų esmę, jie perkeliama į būtinai nebaigtinę būties sritį <...> todėl egzistencija tampa <...> ne mažiau ir ne daugiau reali negu bet kuri amžina esmė“¹⁴. Ir čia galima aiškiai suvokti, jog, atmetus psichologinį redukcijos mechanizmą, ji turi metodologinį pobūdį: redukcija nėra savitikslių, ji pasireiškia kaip mėginimas suvienyti skirtingas būties sritis, parodyti, kad jos gali būti ir susijusios. Egzistencija yra ne mažiau ir ne daugiau reali kaip neegzistuojanti esmė, jos abi yra realios, tik savaip, tai yra savo būties srityse. Aišku, kad konkretaus žmogaus privačiame gyvenime ši prielaida negelbsti, jo būtis lieka dvilypė: „tiek, kiek dvasia egzistuoja, ji egzistuoja konkrečioje vietoje ir laike <...> bet tiek, kiek ji mąsto, ji atsižvelgia tik į tam tikrą esmę, amžiną ir neegzistuojančią <...>“¹⁵. Tačiau ši prielaida padeda suvienyti universumą, nes nurodo galimybę pereiti iš vienos srities į kitą ir pabrėžia, kad atskirai tos sritys neegzistuoja. Be to, siekimas pažinti esmę žymi būdą, galimybę tobulėti; tai mėginimas gerinti žmogaus santykį su būtimi.

¹⁰ Ten pat, p. 45.

¹¹ Ten pat, p. 47.

¹² Ten pat, p. 48.

¹³ Santayana G. *The Realms of Being*.— New York, 1942, p. 47.

¹⁴ Ten pat, p. 49.

¹⁵ Ten pat, p. 63.

Taigi kriticismo (skepticizmo) teorija pagrindžia gyvūniško tikėjimo ir intuityvaus pažinimo alternatyvą: galimybė skeptiškai redukuoti pažinimą iki intuityvos nepanaikina gyvūniško tikėjimo (pažinimo) alternatyvos. Šios dvi pažinimo sritys viena kitos nenaikina, bet ir nejungia, nevienija, kartu nepanaikindamos ir subjekto-objekto priešingumo. Išskyla gnoseologinis dualizmas, kuriam reikia naujo vienijančio principo; o šis principas spekuliatyviai formuluojamas kaip esmės teorija.

3.

Skepticizmo teorija yra destruktvyvioji, negatyvioji kriticismo teorijos dalis, pažinimo analize siekianti surasti pradinį, neįrodinėjamą, aki-vaizdų sistemos principą, o esmės teorija — pozityvioji, konstruktyvioji kriticismo teorijos dalis, nors susiformuoja ji kaip tik kaip opozicija tiek neorealizmo, tiek idealizmo pažinimo teorijoms. Kaip minėta, atmetami tiek tiesioginio pažinimo mėginimai sutapatinti subjektą ir objektą, tiek subjektyviai idealistinis (J. G. Fichtės) subjekto ir objekto sutapimas, tiek objektyviai idealistinė hėgelinė racionalistinė redukcija. Esmės teorija turi panaikinti pažinimo proceso dualizmą, suderindama intuityvų pažinimą ir gyvūnišką tikėjimą.

Skepticizmas, vystomas pažinimo teorijoje, skirtas „nuvairuoti protui nuo prietarų“¹⁶. Skepticistine redukcija gaunami grynai objektai, tik beprasmiai. Juos galima mąstyti, bet jie neturi momentinio egzistavimo, nominalinės vertės. Šiuo atveju akivaizdžiai laimimas pažinimo tikrumas, nes faktų pažinimas, pagrįstas gyvūnišku tikėjimu, yra kintantis, abejotinas, o idėjų intuityva nedaro klaidų, nes neteigia objektų egzistavimo, nė nepretenduoja į tiesą. Paradoksas: padedantis orientuotis pasaulyje gyvūniškas tikėjimas — tik tikėjimas, ir visos atsirandančios klaidos yra jo pasekmė. Neklysta tik intuityvus pažinimas, kuris gyvenime nepritaikomas. Kokią prasmę turi skepticizmas ir intuityvus pažinimas? Vienu aspektu skepticizmas padeda išsivaduoti nuo iliuzijų (atlikdamas metodinę pažinimo „gryninimo“ funkciją), pateikdamas tris procedūrinius variantus: vienas iš jų — mirtis (absoliutus skepticizmas), kitas — klaidos taisymas vieną įsitikinimą (belief) keičiant kitu, trečias — suvokimas iliuzijos, nepasiduodant jai. „Klaidos atsiranda dėl laukinio tikėjimo kuo nors“¹⁷, todėl būtinais reikia jo atsikratyti. Pašalinus gyvūnišką skubėjimą ir alkaną tikėjimą, klaida tampa nebe iliuzija, o idėja (galima klysti dėl maisto, bet, neturint skrandžio, ir maistas — nebe maistas). Taigi įvykis praranda savo patyrimo kontekstą, išlieka tik jo būdinga, logiška, neatimama kokybė, kuri neegzistuoja niekur — nei pasaulyje, nei patyrimo. Tai ir yra esmė. Ir čia išaiškėja, kad esmė — tai tik pažintinis instrumentas, nes esmių intuityva pagrįsta jų neegzistavimu. Faktų srities pažinimas nors abe-

¹⁶ Santayana G. Scepticism and Animal Faith, p. 69.

¹⁷ Ten pat, p. 73.

jotinas ir teoriškai nepagrindžiamas, vis dėlto turi savyje alternatyvą — teorinį esmių postulavimą, taigi galimybę pažinti slypi pačiame pažinimo procese (o ne pasaulyje).

Ir čia D. Santajanos spekuliatyviai sistemai iškyla kitas pavojus: neegzistuojančios esmės negali būti kažkokio originalo atvaizdas (šitai teigti — tai įsivelti į loginį prieštaravimą, be to, dauginti esmes). Esmė, kaip gnoseologinis instrumentas, kaip tarpininkas pažinime, pakimba tarp subjekto ir objekto. Iš vienos pusės, materialistinis aspektas jungia esmę į pažinimo procesą, nes „neegzistuojančios esmės negali būti savo pasireiškimo priežastis“¹⁸, todėl jų pasireiškimo priežastis — materija (ir ta prasme esmių sritį hierarchizuoja vien egzistencijos principas), bet jų egzistavimo (jei norite, neegzistavimo) priežastis yra jose pačiose, ir todėl jos yra objektyvios, ir todėl pažinimas gali turėti vienintelę reikšmę — simbolinę. Negalima turėti daiktų intuicijų, tik esmių intuicijas, esmės ir daiktai — pažinimo proceso kontekste yra funkcionaliai skirtingi. Analogiškai, esmės nėra suvokiamų objektų abstrakcijos, nes abstrakcija yra gnoseologiškai vėlesnė nei intuicija, kuri pirminė. „Protas neturi nei sugebėjimo, nei išpareigojimo kopijuoti materijos pasaulį ar tirti jį bešališkai“¹⁹, nors esmės dažnai priskiriamos egzistencinės savybės: identiškumas ir trukmė. Tuo tarpu priskirti esmėms trukmę, erdvės parametrus — tai interpretuoti jas egzistenciškai. Teigimas, kad kažkas egzistuoja, yra substancionalus, jis įterpia į mąstymą gyvūniškas nuostatas — transformuoja intuiciją į tikėjimą (belief), o tai reiškia, kad iš esmės srities pereinama į egzistencijos sritį. Vadinasi, pažinti esmę galima egzistencialiai, kitaip saktant, ją prarandant, todėl ir toks pažinimas yra mažų mažiausiai abejotinas, jam nepritaikomas tiesos-netiesos kriterijus. Tai, kad mūsų elgesys kartais yra sėkmingas, nereiškia, jog mūsų pažinimas teisingas, jis tik tinkamas. Toks ir yra pažinimas, pagrįstas gyvūnišku tikėjimu: jo padedami, išeiname už esmės srities ribų į materijos, kasdieninio gyvenimo sritį, bet kartu prarandame esmę. Esmės savo ruožtu neturi nei fizinio, nei dvasinio egzistavimo (jos atlieka minėtą tarpininko vaidmenį pažinime — mėgina gnoseologiškai suvienyti sistemą), o tik loginį-estetinį. Kartu esmės potencialiai gali būti realizuojamos — kaip įvykiai, daiktai — gamtoje, o kaip patyrimo duomenys — mąstyme, bet gali likti ir esmių srityje. Ir šia prasme jos yra labiau realios negu egzistencija, kuri yra jau realizuota, vadinasi, praradusi savo galimybes, todėl daugiau atsitiktinė, mažiau būtina. (Čia galima išvelgti modifikuotą Spinozos loginio egzistavimo kriterijų: realesnė ta būtis, kuri logiškai būtinesnė.) Aišku, kad esmės sąvoka, atlikdama metodologinę gnoseologinės redukcijos funkciją, pati lieka be realaus turinio. Metodologine prasme ji yra tik pažinimo proceso įrankis, bet, realizuojama egzistenciškai, ji virsta pažinimo proceso pakopa — rezultatu, įgydama egzistencinį turinį (šiuo atveju praradama metodologinį aspektą).

¹⁸ Ten pat, p. 86.

¹⁹ Ten pat, p. 98.

Mąstymo terminai, sąvokos — tai neegzistuojančios esmės, kurias išskiria gryna intuicija. Gyvūnams šios esmės — tai signalai, bet kiekvienu atveju tai yra bendro santykio su pasauliu konkreti išraiška. Tiek esmės, tiek pojūčiai išreiškia įvairius to paties pažintinio santykio aspektus. Ant ra vertus, faktų pažinimas negali būti pagrindinis filosofo uždavinys, jis turi siekti tiesos, kuri nėra tam tikras požiūris ar teorija, o „esmių srities dalis, iliustruota egzistencijoje“²⁰. Taigi esmės kategorija tampa pagrindine pažinimo teorijos kategorija, o jos išskyrimas bei definicija — pagrindiniu filosofijos uždaviniu. D. Santajana pateikia tris esmės išskyrimo būdus: skeptinį, dialektinį bei kontempliacinį, bet skepticizmas, kriticismo teorijoje atliekės metodologinį vaidmenį, pagrindęs pažinimo galimybę apskritai, esmės teorijos kontekste atlieka pagalbinę, tai yra pažinimo gryninimo funkciją. Pažinimo subjekto ir objekto problema įgyja naują pavidalą, pagrindine metodologine takoskyra tampa esmės ir egzistencijos alternatyva. Esmių iškėlimas kaip priešybės egzistencijai suponuoja prielaidą, kad esmės nėra vienintelė būtis: („jei esmės <...> išsemtų visas galimas būties formas, nebūtų nei mąstymo, nei nežinojimo, nei pažinimo“²¹), taigi už esmių yra nepriklausomas pasaulis (realizmo pagrindimas). Be to, esmės ir egzistencijos alternatyvoje išryškėja esmės definicija, o jos predikatyvinis negatyvumas rodo kitą, gilesnį šios definicijos tikslą — siekimą sintetiškai apibūdinti konstruojamą universumą, tai yra pasaulio eksplikacijai rasti vienijantį principą. Esmėje nėra kitimų, įvykių, formų, šia prasme ji neegzistuoja, ir mūsų siekimas išskirti esmę — tai mėginimas išvesti pirminę realybę, suvokiant, kad mes patys esame kitame būvyje, kitoje būties srityje. Egzistencija reikalauja kitos (materijos) srities, bet, būdama visiškai priešinga esmei, ji sudaro galimybę esmei pasireikšti tiek gamtoje, tiek mąstyme. Egzistencija realizuoja esmę ir ta prasme yra pirminė. Esmė — inertiška, nelaikinė ir neerdvinė, ji pati savęs realizuoti negali, ją pasirenka išorinis poveikis. Esmę sunku apibrėžti ne vien todėl, kad ji neegzistuoja, bet ir todėl, kad nuolat kinta ją realizuojančios egzistencijos ribos. Taigi esmė atsiskleidžia tarytum dviguboje ekspozicijoje: kaip nepriklausoma nuo pažinimo ir kaip pažinimo momentas, būtina jo sąlyga.

Kritinis požiūris į esmes (kriticismas metodo prasme) atskleidžia daugelį esmių savybių, kurios savo ruožtu esmės teorijoje įgyja jau metodologinę reikšmę. Pavyzdžiui, esmių kompleksiskumas, sudėtingumas sudaro galimybę vienodai tiksliai išreikšti įvairias esmes: tiek pasaulio sistema bus viena esmė, tiek esmių sritis sudarys irgi atitinkamą esmę. Taigi esmės kategorija jau nebe pirmą kartą mėginama realizuoti gnoseologinio monizmo principą: pažintinis aspektas turįs panaikinti skirtumus tarp fizinių ir dvasinių reiškinių, tarp subjekto ir objekto. Jei kriticismas, kaip metodas, pagrindžia esmių nehierarchiškumą (nė viena iš esmių nėra palankesnė realizacijai, šiuo atžvilgiu jos indiferentiškos), tai tuojuo iš-

²⁰ Santayana G. *The Realms of Being*, p. 15.

²¹ Ten pat, p. 119.

plaukia metodologiškai svarbi išvada, kad esmės nesąlygoja nei savo realizacijos, nei nedeterminuoja egzistencijos, o pačios yra vienodai egzistencijos realizuojamos ir galimų pasaulių kontekste būtinais būdais realizuotos, taigi turi imanentinę realizavimo, apžvalgos savybę. Intuicijos atžvilgiu esmės būtinais būdais yra pažinios.

4.

Įrodžiusi pažinimo proceso galimybę, esmės teorija pagrindžia pažinimo proceso mechanizmą, kuris D. Santajanos sistemoje atsiskleidžia triuguboje ekspozicijoje: a) nurodo esmės kategorijos funkcijas (interpretuoja esmės kategoriją funkcionaliai, metodo prasme), b) pagrindžia diskursyvinio mąstymo galimybę (realizuoja dialektinį-sisteminį teorijos aspektą), c) mėgina suvienyti filosofinį-skeptinį pažinimą ir pasaulio atspindį gyvūniškajame tikėjime. Analizuojant pažinimo proceso mechanizmą, atsiskleidžia pažinimo etapai-pakopos, atliekančios tiek metodologinį pažinimo galimybės ir prasmės pagrindimo vaidmenį, tiek (bendrame pažinimo teorijos kontekste) pažinimo instrumentų funkciją. Todėl intuicijos, dialektikos, diskursyvinio mąstymo kategorijos turi būti nagrinėjamos minėtais aspektais, išskiriant metodologinį ir metodinį-instrumentinį lygmenis.

Esmė pažinimo procese pasiekama iš intuicijos. Kadangi esmė nėra daikto, pasaulio kopija ir apskritai nepriklauso nei materialiai, nei dvasiškai sričiai, o savo autonominei sričiai — esmių karalystei, visai teisėtai kyla jos ryšio, vietos, funkcijos pažinimo procese klausimas, kaip ir abejonės dėl pažinimo adekvatumo, tiesos kriterijaus, dėl galimybės suderinti skepticizmą ir gyvūnišką tikėjimą. Šias problemas ir turi spręsti esmės kategorija, tik jau pažinimo proceso mechanizmo kontekste.

Intuicija, iš kurios atskleidžiama esmė, tai „esmės aspektas, dėmesys, nukreiptas į ją“²². Intuicijos objektas — tai, kas yra dabar, tiesiogiai, čia nėra laiko, erdvės parametru, o kartu ir galimybės pakartoti, palyginti, sugretinti. Idealus tokios būsenos variantas — netikėti niekuo ir gyventi tik iš intuicijos,— tai imanoma tik bekūnei dvasiai (spirit). Tuo tarpu dvasios šaknys glūdi materijoje, jos prigimtis — gyvūniška. Tai ir sudaro pagrindinę pažintinę problemą — suderinti gyvūnišką pažinimą, pagrįstą tikėjimu (faith), ir intuityvų esmių pažinimą. (Aišku, kad ši pažinimo mechanizmo teorijos problema yra atskiras atvejis bendros pažinimo problemos apie materialių ir dvasinių aspektų suderinamumą, subjekto-objekto tapatumą. Iš to, kas pasakyta, matyti, kad esmės sąvoka ir čia nepakanamai turininga šiai problemai spręsti: esmei, kaip tarpininkui pažinime, reikia gilesnės interpretacijos.) Taigi gyvūniško gyvenimo požiūriu mąstomoms esmėms reikia priskirti laiko-erdvės savybes, kitaip sakant, „ste-

²² Santayana G. Scepticism and Animal Faith, p. 117.

bėti jas ne kaip esmes, o kaip daiktus“²³, tuo tarpu pažintinis intuityvus aspektas žvelgia į daiktus aiškiai, ištiesai — „kaip į grynas esmes“²⁴. Pažinimo tikslas — išsivaduoti nuo šališkumo, suinteresuotumo, pažinimas turi nustoti buvęs žinojimu sau, o dėl to būtinai reikia liautis gyventi erdveje ir laike. Ir čia išryškėja dar vienas esmių nebuvimo aspektas: kad suvoktume esmes ne kaip jėgas ar vertybes (ne substancialiai), jos turi neegzistuoti, bet kartu turi būti galimybė joms atsirasti, turi egzistuoti intuicija kaip metodologinė realizacijos galimybė ir kaip pažinimo proceso pakopa. Todėl intuicija egzistuoja laike, kitime. Mąstymas skrodžia esmių sritį lyg šviesos spindulys, aktualizuodamas atskiras esmes, kurios šio proceso atžvilgiu yra visiškai indiferentiškos. Taigi esmės savaime nėra hierarchizuotos, jas pasirenka kryptinga intuicija, kurią sąlygoja dėmesys, o ši savo ruožtu lemia materialūs gyvenimo veiksniai. Iš to, kas pasakyta, matyti, jog mėginama tarpinėmis pažinimo pakopomis redukuoti, suvienyti dvasinių ir fizinių reiškinių pasaulius, panaikinti prieštaravimus tarp subjekto ir objekto bei tarp pažinimo proceso ir pasaulio. Deja, metodologiniu atžvilgiu šis mėginimas nerezultatyvus: galima įvesti kiek norima tarpinių pažinimo pakopų, šios problemos neišsprendžiamos, jei nesprenžiamas pagrindinis filosofijos klausimas. Kaip minėta, nei objektyvios realybės pripažinimas, nei esmės ar intuicijos sąvokos metodologiškai nepajėgios pagrįsti vieningo pasaulio materialistinės koncepcijos.

5.

Reikia pasakyti, kad iš pažiūros eklektiškoje D. Santajanos sistemoje slypi griežta struktūra, atliekanti toli gražu ne vien formalų, funkcinį, bet ir metodologinį vaidmenį. Ne kartą susiduriame su dviguba ekspozicija, pavyzdžiui, vienas po kito atmetami pagrindiniai pažinimo būdai ieškant pagrindinio gnoseologinio principo: suradus skepticizmo-abejotimo principą, kurio prielaida yra gyvūniškas tikėjimas, taigi įrodžius tikėjimo pagrįstumą, jau deduktyviai ieškoma būdų susintetinti pažinimą, tada pateikiamas pažinimo proceso mechanizmas kaip viena iš tolesnės pažinimo teorijos analizės prielaidų. Šiame procese struktūros elementai eksponuojami du kartus — negatyviojoje ir konstruktyviojoje dalyse. Sąvokos, interpretuojamos viename kontekste, tampa autonomiškomis idėjomis kitame, tai yra tam tikru būdu organizuoja kitą žinių sistemą ir pačios virsta teorijomis (pavyzdžiui, esmės, kriticismo sąvokos). Šiuo atžvilgiu iliustratyvus yra būties sričių eksplikavimas, kur materijos sritis yra pagrindas visai egzistencijai, o ją lydi ir realizuoja tiesos, dvasios ir esmės sritys. Šia prasme „būties sritys <...> yra tiksliai daiktų giminės ar kategorijos <...>“²⁵, sudarančios pažintinį kategorinį aparatą. Tačiau bū-

²³ Ten pat, p. 128.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Ten pat, p. VI.

ties sritys nėra savarankiškos, todėl neskaido būties, o yra priemonė universumui apibrėžti ir kartu įvairios realybės rūšims tirti. Būties sritys — tai ne atskiri universumai, o tikrovės aspektai, kintantys savo ribose ir sudarantys savotišką pažintinį universumą-sistemą, formaliuoju aspektu primenančią tiek G. Hegelio idėjos vystymąsi ir grįžimą į save, tiek F. Šelingo sistemos „konstravimo“ momentą.

Kokias pažintines problemas kelia D. Santajanos teorijos analizė? Aki-vaizdu, jog pažinimo procesas nepaaiškinamas nei individualios sąmonės, nei individualios veiklos ribose. Jis neabejotinai yra visuomeninio pobūdžio. Todėl mėginimas racionalizuoti sveiku protu pagrįstą žmogaus tikėjimą objektyvaus pasaulio egzistavimu yra metodologiškai nerezultatyvus.

Kritinis realizmas visiškai teisingas, jog pažinimo proceso negalima priskirti nei objektui, nei subjektui, bet tai nereiškia, kad reikia jį laikyti kažkuo išoriniu jų atžvilgiu ir ieškoti „tarpinių“, „neutralių“ elementų. Pažinimo procesas susijęs su žmogaus veikla, bet jis negali būti grynai subjektyvus, objektyvumo momentą jame sudaro turinio objektyvumas (o ne formos, kaip neorealizme, arba tarpinių elementų-esmių, kaip kritiniame realizme, objektyvumas). Pažinimo procese neišmanoma pasiekti visiško mąstymo tapatumo su objektu, nes mąstymas — tai subjekto veiklos forma. Be to, mąstymą ir objektą būtinais reikia atskirti: objektai egzistuoja nepriklausomai. Tačiau vien tai yra nepakankamas pagrindas tikrovei iškelti kaip priešybei pažinimui (simboliškai sujungiant). Mąstymas ir objektas sutampa ta prasme, kad mąstymas atkuria objektą jam būdinga forma, todėl pažinimo procese yra konvencionalumo (bet ne simboliškumo) momentas. Subjektyvioji dialektika, tai yra mąstymo vystymasis, išreiškia objektyvią dialektiką, tai yra materialaus pasaulio vystymąsi. Būdamas subjektyvi pagal formą, sąvoka privalo turėti objektyvų turinį, kreipiantį pažinimą vystymosi linkme. Nei objektyvios, neutralios esmės, nei būties sritys metodologiškai nepajėgios išspręsti šių problemų. Beprasmiška kurti teorijas, autonomiškas objektyviosios realybės atžvilgiu, ar ieškoti pažinime tarpinių elementų, kurie būtų neutralūs tiek tikrovės, tiek mąstymo atžvilgiu, ir juos galėtume tik kontekstualiai realizuoti. Objektyvų kategorijų turinį iškėlus kaip priešybę jų metodologinei reikšmei, kategorijos nebegali realizuoti savo pažintinės funkcijos.